

Boekbespreking

Harm Tilman

Henk (H.J.) Engel

Autonome architectuur en de stad.

Ontwerp en onderzoek in het onderwijs van La Tendenza

proefschrift Technische Universiteit Delft, 2023

Handelseditie: KNOB, ISBN 9789083271354

In 1990 ontving de Italiaanse architect Aldo Rossi in Venetië de prestigieuze Pritzker Prize. In zijn dankwoord reflecteerde hij kort op zijn werk. Hij merkte op dat hij altijd tijdloze architectuur had willen maken. Evenals de metselaars en andere werklui die kathedralen, fabrieken en bruggen bouwen, zo zocht ook hij naar waarheid in zijn beroep. Door deze zoektocht was hij enorm van architectuur gaan houden, vertrouwde Rossi zijn publiek toe. Ooit had hij het voorrecht gehad om de relatie tussen theorie en architectuur te bestuderen. Maar die tijd lag inmiddels ver achter hem. Op dit moment, merkte Rossi op, geef ik er de voorkeur aan om te ontwerpen en te bouwen, in verschillende landen en op verschillende plekken.¹

Rossi had op dat moment al een heel leven achter zich, grofweg op te delen in verschillende fasen van het schrijven van essays, het geven van onderwijs en het bouwen. Na een tijdje deel te hebben uitgemaakt van de redactie van het tijdschrift *Casabella*, stapte hij het onderwijs in en werd hij in 1965 benoemd tot hoogleraar aan de Politecnico van Milaan. Een jaar later publiceerde hij het boek *L'architettura della città*,² waarin hij een op dat moment geheel nieuw perspectief voor de moderne architectuur schetst.

Rationeel ontwerponderwijs

Vervolgens vroeg hij zich af hoe je vanuit de stedelijke wetenschap de stap naar het ontwerpen kunt maken. Als element van zijn architectuurtheorie wilde hij een heuse ontwerptheorie ontwikkelen. Het concept van de 'analoge stad' speelde hierin een grote rol. Echter na 1973, na het internationale succes van de tentoonstelling 'Rationele architectuur' in Milaan en de enthousiaste ontvangst van zijn ideeën in de Angelsaksische wereld, ging Rossi vooral ontwerpen en bouwen, ook in Nederland.

Juist genoemde 'relatie tussen theorie en architectuur' speelt een sleutelrol in het in 2023 verschenen proefschrift van Henk Engel. Onderwerp van dit proefschrift is het wetenschappelijke

Book review

Harm Tilman

Henk (H.J.) Engel

Autonomous Architecture and the City:

Design and Research in the Education of La Tendenza'

PhD thesis, Delft University of Technology, 2023

Source: doi.org/10.4233/uuid:f468a65d-e4ba-42a5-b27b-e667ee582f39

In 1990, Italian architect Aldo Rossi received the prestigious Pritzker Prize in Venice. In his acceptance speech, he reflected briefly on his work, mentioning that he had always wanted to create timeless architecture. Like the stonemasons and other workmen who build cathedrals, factories and bridges, he too sought truth in his profession. Through this quest, he had grown to love architecture immensely, Rossi confided to his audience. At one time, he had had the privilege of studying the relationship between theory and architecture, but those days were now far behind him. At that point, Rossi noted, he preferred to focus on designing and building, in different countries and in different places.¹

By then, Rossi already had an entire career behind him, which can roughly be divided into several phases: writing essays, teaching, and building. After a period serving on the editorial board of the magazine *Casabella*, he moved into teaching and, in 1965, was appointed professor at the Politecnico of Milan. A year later, he published the book *L'architettura della città*, in which² he outlined what was then an entirely new perspective for modern architecture.

Rational design education

He then wondered how it was possible to move from urban science to design. As part of his architectural theory, he wanted to develop a genuine theory of design, in which the concept of the 'analogue city' played a major role. However, after 1973, following the international success of the 'Rational Architecture' exhibition in Milan and the enthusiastic reception of his ideas in the Anglo-Saxon world, Rossi primarily focused on designing and building, including projects in the Netherlands.

Precisely this 'relationship between theory and architecture' plays a key role in Henk Engel's PhD thesis, published in 2023. The subject of this thesis is the scientific and didactic project that Rossi, together with other architects, developed in the 1960s under the name La Tendenza. This

en didactische project dat Rossi in samenwerking met andere architecten in de jaren zestig ontwikkelde onder de noemer La Tendenza. Deze beweging streefde naar een vorm van onderwijs en onderzoek in de architectuur die in principe rationeel en overdraagbaar is. Het uitgesproken doel was te komen tot een herziening van de architectuur opgevat als autonome discipline. Dit maakt het proefschrift van Engel tot buitengewoon inspirerende lectuur.

Schisma betrokkenheid en vakmanschap
Engels proefschrift komt op een goed moment. Architectuur zelf (in de zin van ontwerp, esthetiek, constructie en kritiek) raakt immers nogal eens verloren te midden van de maatschappelijke problemen die ze zou hebben veroorzaakt en ook maar weer moet oplossen: problemen als duurzaamheid, klimaatverandering, sociale ongelijkheid en ecologie. Sleutelwoord daarbij is ontwerpkracht, dat wil zeggen het vermogen van architecten om door middel van het ontwerp impact te hebben op de omgeving, cultuur en sociale structuren. Engels boek maakt aannemelijk dat dit alleen maar werkt als je je gelijktijdig (of misschien zelfs eerder) afvraagt wat je onder architectuur verstaat en wat daarvoor nodig is.

In het mogelijke antwoord op deze vragen speelt architectuuronderwijs een belangrijke rol. In deze tijd is daar van alles en nog wat aan de hand. Dit gaat van de kwestie hoe met de opkomst van AI disciplinaire kennisopbouw zal verlopen tot de vraag wat de rol is van ontwerponderwijs, wat voor soort architecten nodig zijn in de toekomst en hoe je deze opleidt. Onlangs constateerde Margit van Schaik op het architectuurplatform *Archined* dat het Eindhovense architectuuronderwijs verscheurd wordt tussen enerzijds maatschappelijke betrokkenheid en anderzijds fundamentele discipline benaderingen, zeg maar tussen idealisme en vakmanschap.³ Zonder verder te willen ingaan op dit schisma, is het duidelijk dat voor de vraag hoe je hoger architectuuronderwijs kunt inrichten een herwaardering van Tendenza bijzonder relevant kan zijn.

La Tendenza als historisch project
Gezien de ontstaansgeschiedenis, plotselinge bloei en abrupte neergang van deze beweging vormt een dergelijke herwaardering een uitdagende opgave. Zoveel is zeker, de Italiaanse beweging La Tendenza benadrukt de autonomie van de vorm tegenover de functie en streeft naar een terugkeer naar een rationele architectuur. Inspirator en onbetwist leider van La Tendenza was Aldo Rossi. Zijn denken over architectuur is in tal van opzichten uitermate vernieuwend. Zo ontwikkelde hij een nieuwe zienswijze op de stad als 'een

geheel van in zichzelf volmaakte delen'. Daarnaast onderzocht hij de geschiedenis op basis van haar continuïteit. De relatie tussen vorm en functie plaatste hij in een geheel nieuw daglicht. Verder hernam hij de typologische thematiek, in relatie tot de morfologie van de stad, en ontwikkelde hij een nieuwe visie op de rol van monumenten in een stedelijke omgeving.

In deze context is het ook van belang dat Rossi zich voor zijn architectuur baseerde op de klassieke architectuur. In het kielzog van Le Corbusier en het Milanese architectenbureau BBPR kwam Rossi uit bij de analoge architectuur. Dit hield een terugkeer in naar de culturele tradities van iedere stad of regio, in tegenstelling tot de 'plaatsloze' architectuur van de moderne beweging. Tot slot leverde La Tendenza een belangrijke bijdrage op het gebied van de stedenbouw. Ze deelde het grondgebied niet langer op in verschillende zones, maar wenste opnieuw aan te sluiten op de ruimtelijke continuïteit van de traditionele Europese stad.

Nederlandse verwerking van La Tendenza
La Tendenza had een enorme impact op de architectuur in andere landen. Daarbij valt te denken aan landen als Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Spanje, Japan en de Verenigde Staten. Ook in Nederland liet La Tendenza haar sporen achter. Deze zijn terug te vinden in projecten van OMA uit haar begintijd, met Rem Koolhaas, Madelon Vriesendorp en Elia en Zoë Zenghelis.

La Tendenza is het meest grondig verwerkt door de Rotterdamse architect Carel Weeber (1937–2025). De resultaten daarvan vind je terug in de manifesten die Weeber in de jaren tachtig van de vorige eeuw schreef, als in zijn gebouwde werk van die tijd. Het tijdschrift *Plan* presenteerde zijn werk, samen met dat van Wim Quist en Jan Hoogstad, als neorationalistische architectuur. Van belang zijn ook de activiteiten die Rotterdamse Kunststichting ontplooië onder voorzitterschap van Weeber in Rotterdam, met onder andere de spraakmakende ontwerpmanifestatie 'Kop van Zuid'. De uitwisseling die hierdoor op gang kwam tussen Nederland en Italië werd begeleid door een stroom van publicaties en vertalingen. Het essay 'Autonome architectuur en het stedelijke project', dat Henk Engel in 2005 in het Delftse tijdschrift *OASE* publiceerde, kan worden beschouwd als een voorstudie van het proefschrift dat ik hier bespreek.

Studieuze autobiografie
Henk Engel (1949) is medeoprichter van De Nijl Architecten en was tot 2014 universitair hoofddocent aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Hij doceerde architectuurtheorie, ontwerpen en

onderzoek, en publiceerde onder andere over De Stijl, CIAM, Team 10, La Tendenza en de ontwikkeling van de Hollandse stad. Om een paar voorbeelden te noemen: samen met Endry van Velzen stelde hij in 1987 de catalogus *Architectuur van de stadsrand* samen en met François Claessens redigeerde hij de bundel *Wat is architectuur?*, die in 2007 bij SUN verscheen. In 2004 initieerde hij met Reinout Rutte het onderzoeksprogramma 'Het territorium en de steden van Randstad Holland in kaart'. Met het proefschrift 'Autonome architectuur en de stad. Ontwerp en onderzoek in het onderwijs van La Tendenza' sluit Engel zijn werkzaamheden aan de TU Delft af.

Hoewel het boek geen autobiografie is, zoals Henk Engel in zijn inleiding benadrukt, is de auteur door zijn studie aan en latere werkzaamheden op de faculteit Bouwkunde buitengewoon goed thuis in de thematieken die in dit proefschrift aan de orde komen. Engel wijst op twee invloedrijke gebeurtenissen in de jaren zestig: de tentoonstelling 'Autonome architectuur' van Michiel Polak, Jean Leering en Pjotr Gonggrijp in 1962, die in Delft de vraag naar architectuur in het onderwijs aan de orde stelde, en de werkgroep Utopie van Kees Vollemans, die in samenwerking met Max Risselada in het Delftse onderwijs plananalyse introduceerde, een vorm van close reading in de architectuur, zoals Engel laconiek opmerkt. Terecht wijst Engel erop dat beide ontwikkelingen in Delft parallel liepen met wat in die tijd op de architectuuropleidingen in Milaan, Zürich en Venetië plaatsvond.

Aldo Rossi's alternatief
Wie over La Tendenza schrijft, kan niet om Aldo Rossi heen. Het eerdergenoemde boek *L'architettura della città* uit 1966 speelde daarin een grote rol. Hiermee wilde Rossi een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een wetenschap van de stad. Architectuur is volgens Rossi een reflectie op de stad die er al is, en ze vestigt een connectie met de mensen voor wie ze is bedoeld. Dat doet ze omdat ze als haar specifieke materiaal de vormen adopteert die al tot de stad behoren. Voor Aldo Rossi zijn deze vormen een gegeven dat voorafgaat aan de mogelijkheid van een architectonisch werk. Ze zijn gegeven in de vorm van de stad. Zoals Aldo Rossi in *L'architettura della città* poneert: 'architectuur vooronderstelt [impliciteert] de stad'.⁴

Deze stelling van Rossi poneert een duidelijk alternatief voor de architectuurtheorie. In het ene geval is architectuur gebaseerd op de stad en opereert ze op basis van een complex en bestaand systeem van wederzijdse referenties. In het andere geval is architectuur de stichting van de stad; in dat geval bestaat de stad uit de som

movement aimed to establish a form of architectural education and research that is basically rational and transferable. Its explicit goal was to arrive at a review of architecture conceived as an autonomous discipline. This makes Engel's thesis extremely inspiring reading.

The schism between engagement and craftsmanship

Engel's thesis appeared at an opportune moment. Architecture itself (in terms of design, aesthetics, construction and criticism) often gets somewhat lost amidst the societal problems it is said to have caused and is now expected to solve: problems such as sustainability, climate change, social inequality and ecology. The key concept here is design agency, meaning the ability of architects to have a real impact on the environment, culture and social structures through design. Engel's book makes a plausible case that this only works if you simultaneously (or perhaps even earlier) ask yourself what you mean by architecture and what it requires.

In any potential answer to these questions, architectural education plays a crucial role. In this day and age, architectural education faces numerous challenges; how disciplinary knowledge development will unfold with the rise of AI, the role of design education, and what kind of architects will be needed in the future and how to train them, among many others. Recently, Margit van Schaik noted on the architecture platform *Archined* that architectural education in Eindhoven is being torn between social engagement and fundamental disciplinary approaches; in other words, between idealism and craftsmanship.³ Without delving deeper into this schism, it is clear that any discussion on how to shape higher architectural education could greatly benefit from a renewed appreciation of La Tendenza.

La Tendenza as a historical project

Given the genesis, sudden boom and abrupt decline of this movement, such a reappraisal is a challenging task. One thing is certain: the Italian La Tendenza movement emphasised the autonomy of form over function and pursued a return to a rational architecture. The inspiration and undisputed leader of La Tendenza was Aldo Rossi. His thinking about architecture was, in many respects, remarkably innovative. For instance, he developed a new perspective on the city as 'a collection of self-contained, perfect parts'. He also examined history in terms of its continuity, casting the relationship between form and function in an entirely new light. Furthermore, he revisited typological themes, in relation to the morphology of the city, and developed a new vision of the role of monu-

ments in an urban environment.

In this context, it is also important to note that Rossi grounded his architecture in classical architectural principles. Following in the footsteps of Le Corbusier and the Milanese architectural firm BBPR, Rossi arrived at analogue architecture. This entailed a return to the cultural traditions of each individual city or region, in contrast to the 'placeless' architecture of the modern movement. Finally, La Tendenza made an important contribution in the field of urban planning. It no longer subdivided the urban territory into different zones but instead sought to reconnect with the spatial continuity of the traditional European city.

The Dutch assimilation of La Tendenza

La Tendenza had a tremendous impact on architecture in other countries, including Switzerland, Germany, France, Spain, Japan and the United States. La Tendenza also left its mark in the Netherlands. Its influence can be traced in early projects by OMA, with Rem Koolhaas, Madelon Vriesendorp, and Elia and Zoë Zenghelis.

La Tendenza was most thoroughly assimilated by the Rotterdam architect Carel Weeber (1937–2025). The results of this are evident both in the manifestos Weeber wrote during the 1980s and in his built work from that period. The magazine *Plan* presented his work, along with that of Wim Quist and Jan Hoogstad, as neo-nationalist architecture. Also significant were the activities undertaken by the Rotterdam Art Foundation (*Rotterdamse Kunststichting*) under Weeber's chairmanship, particularly the high-profile design event 'Kop van Zuid.' The exchange this initiated between the Netherlands and Italy was accompanied by a stream of publications and translations. The essay '*Autonomous architecture and the urban project*' (*Autonome architectuur en het stedelijke project*), which Henk Engel published in the Delft journal *OASE* in 2005, can be regarded as a preliminary study for the thesis under discussion here.

Studios autobiography

Henk Engel (1949) is co-founder of De Nijl Architecten and was associate professor at TU Delft's Faculty of Architecture until 2014. He taught architectural theory, design and research, and published essays on De Stijl, CIAM, Team 10, La Tendenza and the development of the Dutch city, among other subjects. Some examples: together with Endry van Velzen, he compiled the 1987 catalogue *Architecture of the urban fringe* (*Architectuur van de stadsrand*), and with François Claessens he edited the collection *What is architecture?* (*Wat is architectuur?*), published by SUN in 2007. In 2004, he initiated the research programme '*Mapping the territory and cities of Randstad Holland*' (*Het ter-*

ritorium en de steden van Randstad Holland in kaart) with Reinout Rutte. In the thesis '*Autonomous Architecture and the City: Design and Research in Education at La Tendenza*' Engel concluded his work at TU Delft.

Although, as Henk Engel emphasises in his introduction, the book is not an autobiography, the author's studies and subsequent work at the Faculty of Architecture make him extraordinarily well versed in the themes discussed in this thesis. Engel points to two influential events in the 1960s: the exhibition 'Autonomous architecture' by Michiel Polak, Jean Leering and Pjotr Gonggrijp in 1962, which addresses the issue of architecture in education in Delft, and Kees Vollemans' working group Utopia, which, in collaboration with Max Risselada, introduced plan analysis into Delft education: a form of close reading in architecture, as Engel laconically notes. Engel rightly points out that both developments in Delft were parallel to what was taking place at the time at architecture colleges in Milan, Zurich and Venice.

Aldo Rossi's alternative

Anyone writing about La Tendenza cannot ignore Aldo Rossi. The previously mentioned book *L'architettura della città* (1966) played a significant role in this context. With it, Rossi aimed to contribute to the development of a science of the city. According to Rossi, architecture is a reflection on the city that already exists, and it establishes a connection with the people for whom it is intended. This is because architecture adopts, as its specific material, the forms that already belong to the city. For Aldo Rossi, these forms are a given that precedes the possibility of an architectural work. They are given in the form of the city itself. As Aldo Rossi states in *L'architettura della città*: 'Architecture presupposes the city'.⁴

This proposition by Rossi offers a clear alternative within architectural theory. On the one hand, architecture is based on the city and operates on the basis of a complex and existing system of reciprocal references. On the other, architecture is understood as the foundation of the city; in that case, the city consists of the sum of elements produced independently and attributable to an exterior cause. This difference between a city based on architecture and an architecture based on the city underlies the contrast between an atomistic and a dialectical approach. Aldo Rossi, for instance, belonged to the latter; Carel Weeber to the former.

As a follow-up to *L'architettura della città*, Rossi and his research group in Milan sought to develop a real design theory as an element of the architectural theory outlined in this book. The linking of urban analysis to a theoretical foundation of

van elementen die onafhankelijk van elkaar worden geproduceerd en die kunnen worden toegeschreven aan een exterieure oorzaak. Dit verschil tussen een stad die gebaseerd is op de architectuur en een architectuur die gebaseerd is op de stad ligt ten grondslag aan het contrast tussen een atomistische en een dialectische beweging. Tot de laatste behoorde bijvoorbeeld Aldo Rossi, tot de eerste Carel Weeber.

Als vervolg op *L'architettura della città* wilde Rossi met zijn onderzoeksgroep in Milaan een echte ontwerptheorie ontwikkelen, als element van de in dit boek uiteengezette architectuurtheorie. De koppeling van stedelijke analyse aan een theoretische fundering van het ontwerpen is niet los te zien van de opkomst van de massa-universiteit.⁵ Deze laatste maakt in het onderwijs immers gebruik van andere communicatieverhoudingen en -middelen dan de tot dan toe gebruikelijke ontwerpateliers die werden geleid door charismatische architecten.

Revisie van moderne architectuur

In 'Autonome architectuur en de stad' plaatst Henk Engel de ontwikkeling van La Tendenza tegen de achtergrond van de revisie van de moderne architectuur na de Tweede Wereldoorlog. Hij stelt vast dat in de jaren zeventig wezenlijke veranderingen optreden in de appreciatie van de moderne architectuur. De opkomst van het postmodernisme getuigt daarvan. De rol van monumentaliteit in architectuur, de vraag wat te doen met de historische stadscentra, het probleem van regionale tradities, kortom de relatie van architectuur tot de geschiedenis kwam in het centrum van de discussie te staan, aldus Engel. Het zou volgens hem uiteindelijk de bijl aan de wortels van het discours van de moderne architectuur zetten.

Engel onderzoekt welke rol het Italiaanse neorationalisme, dat bekend is geworden onder de naam La Tendenza, in dit proces van ontbinding heeft gespeeld. Volgens hem nam La Tendenza de moderne architectuur onder vuur, maar wierp ze zich tegelijkertijd op als haar ware erfgenaam. Een dergelijke manoeuvre is niet uniek te noemen, aldus Engel. Hij wijst op Team 10, de op dat moment jongste lichte onder de leden van het Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM), die zich na de opheffing van deze organisatie in 1959 over de geest van het avant-gardisme had ontfemd.

Deze ogenschijnlijk simpele reconstructie is in het proefschrift uitgemond in een uitermate dicht web van informatie, waarbij de auteur geregeld op soepele wijze van perspectief wisselt. Op de vraag wat La Tendenza is, geeft Henk Engel geen direct antwoord, maar schetst hij een com-

plex relaas van relaties en wisselwerkingen. Gezegd moet worden dat hij daarmee volledig recht doet aan de manoeuvre van La Tendenza, die enerzijds te lezen valt als een kritiek op de moderne architectuur, maar daarbij vermijdt het kind met het badwater weg te gooien en wel degelijk ook lijnen doortrekt.

Het heeft een fascinerende zoektocht opgeleverd die in hoofdzaak verloopt via verschillende parallelle, maar ook elkaar kruisende lijnen. Allereerst schetst hij de naoorlogse ontwikkelingen van het architectuuronderwijs die zich in naveling van het fameuze Bauhaus (1919–1933) voordoen. Daarna analyseert de auteur de bijzondere constellatie waarin de Italiaanse moderne architectuur tijdens het interbellum zich bevond. Voor La Tendenza was het werk van de Weense architect Adolf Loos (1870–1933) van buitengewoon belang. De analyse daarvan en de continuïteit met de klassieke traditie vormt een derde lijn. Ten slotte buigt Engel zich over de zogenoemde megastructuren die begin jaren zestig ten tonele werden gevoerd.

In het slothoofdstuk komen al deze sporen samen in het concept van de analoge stad en de rol die dit concept in het onderwijs zal spelen. Het resultaat is een complex boek dat zich onderscheidt door zijn wisselende perspectieven en boeiende oriëntaties. Je moet ervoor gaan zitten, maar het levert een zeer rijke leeservaring op.

Nieuwe grondslagen van de architectuur

Wil je La Tendenza begrijpen, dan kun je niet om de enorme invloed heen die het Bauhaus heeft uitgeoefend op het naoorlogse onderwijs (ook in Delft). Dat doet zich na de Tweede Wereldoorlog gelden in The New Bauhaus in Chicago en de Hochschule für Gestaltung in Ulm. In deze opleidingen stond de vervulling van de opgave centraal, niet de persoonlijke expressie. De handvaardigheid die de grondslag van het Bauhaus vormde, werd bijvoorbeeld in Chicago gecompleteerd door een programma dat ontwerpers in staat stelde te reflecteren op hun werkzaamheden en de opbouw van de discipline architectuur.

Volgens Engel staat dit niet los van de revisie die het modernisme na de Tweede Wereldoorlog onderging. De humanisering van de stad en het herwinnen van het vermogen tot monumentale expressie speelden hierin een sleutelrol. Het debat dat hierop volgde, speelt zich af rond twee polen: aan de ene kant de opkomst van het abstracte expressionisme, aan de andere kant de behoefte de discipline architectuur los te weken uit een allesomvattende stijl en haar van een nieuwe grondslag te voorzien.

Het ontstaan van La Tendenza plaatst Engel in de context van het debat over ontwerpmetho-

den dat sinds de jaren zestig is gevoerd. Het logisch positivisme speelt hierin een sleutelrol, een inzicht dat zich laat lezen als een regelrechte eye-opener. Engel maakt aannemelijk dat de verhouding tussen wetenschap, kunst en techniek hierbij centraal staat en signaleert een opmerkelijke overeenkomst met de Vitruviaanse drieslag van *firmitas*, *venustas* en *utilitas*. Bij het bespelen van deze drie registers is overtuigingskracht het voornaamste oogmerk.

La Tendenza kan worden gezien als een volgend experiment in deze reeks. Ook zij ziet het rationalisme als de grondslag voor architectuur en de overdracht daarvan. Maar wat La Tendenza onderscheidt van haar voorgangers is dat ze ontwerptheorie opvat als een integraal onderdeel van architectuurtheorie.

Omgang met historisch erfgoed

Voor een goed begrip van La Tendenza is het ook van belang te weten dat de klassieke architectuur in Italië een wezenlijk onderdeel was van de revisie van de moderne architectuur. Op eenzelfde wijze werd het engagement van de CIAM bejegend: als iets wat ook nu nog geldig is. Dat is een groot verschil met bijvoorbeeld de architectuur in het Verenigd Koninkrijk. Volgens de Britse architectuurhistoricus Reyner Banham dienen architecten bijvoorbeeld niet de klassieke traditie maar het futurisme te volgen. Alleen zo zouden ze de technologische vooruitgang kunnen bijbenen.

Henk Engel brengt dit verschil terug tot de bijzondere constellatie van de Italiaanse moderne architectuur gedurende het interbellum. Anders dan in Duitsland of de Sovjet-Unie het geval was, kwam de moderne architectuur juist tot bloei onder het bewind van Mussolini. Dit duurde tot diep in de jaren dertig, tot het moment waarop de imperiale ambities van de overheid de overhand kregen. Het rationalisme in de architectuur was weliswaar een oppositie binnen maar niet tegen het fascisme geweest, constateerde de invloedrijke Italiaanse architect Ernesto Rogers in 1960.

Dat verklaart wellicht ook dat anders dan elders de moderne architectuur niet radicaal brak met het verleden. De architecten uit de kring van Novecento (waar ook de Milanese architect Giovanni Muzio toe behoorde) namen afstand van zowel het romantisch eclecticisme als het futurisme. Alleen vanuit een nieuw gevoel voor traditie kan een nieuwe architectuur ontstaan, was de gedachte. Het Milanese samenwerkingsverband Gruppo 7 sloot hierop aan met de eis van 'een architectuur die onze tijd vereist'. Ze wilde daarom geen eigen stijl creëren, maar 'een paar fundamentele typen' neerzetten.

De verhouding tussen architectuur en stedenbouw vormt een belangrijk thema in deze ont-

design cannot be separated from the rise of the mass university.⁵ The latter, after all, employs different forms and means of communication in education to those of the design studios traditionally led by charismatic architects.

Revision of modern architecture

In *'Autonomous Architecture and the City'*, Henk Engel sets the development of La Tendenza against the background of the revision of modern architecture after the Second World War. He notes that the 1970s saw substantial changes in the appreciation of modern architecture. The rise of postmodernism bears witness to this. Issues such as the role of monumentality in architecture, the question of what to do with historic city centres, and the problem of regional traditions – in short, architecture's relationship to history – moved to the centre of the debate, according to Engel. In his view, this would ultimately strike at the very roots of the discourse of modern architecture.

Engel examines what role Italian neo-nationalism, better known as La Tendenza, played in this process of disintegration. According to him, La Tendenza launched a critique of modern architecture while simultaneously presenting itself as its true heir. Such a manoeuvre is not without precedent, Engel notes. He mentions Team 10, the then youngest group among the members of the Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM), which had taken charge of the spirit of avant-gardism after its dissolution in 1959.

This seemingly straightforward reconstruction culminates in the thesis in an extremely dense web of information, in which the author frequently and fluidly shifts perspective. Engel does not offer a direct definition of what La Tendenza is, but instead unfolds a complex narrative of relationships and mutual influences. It must be said that in doing so, he fully does justice to the manoeuvre of La Tendenza itself – one that can be read as a critique of modern architecture, yet avoids throwing the baby out with the bathwater and clearly traces continued lines of thought.

The result is a fascinating inquiry that unfolds primarily through several parallel, yet intersecting, lines of exploration. First, Engel outlines the post-war developments in architectural education that emerged in the wake of the renowned Bauhaus (1919–1933). He then analyses the unique constellation in which Italian modern architecture found itself during the interwar period. The work of Viennese architect Adolf Loos (1870–1933) was of extraordinary importance for La Tendenza. Engel's analysis of Loos's work and its continuity with the classical tradition forms a third thematic strand. Finally, Engel examines the

so-called megastructures that appeared in the early 1960s.

In the final chapter, all of these threads come together in the concept of the analogue city and the role that this concept would go on to play in architectural education. The result is a complex book distinguished by its shifting perspectives and intellectually engaging orientations. It demands focused reading but rewards the effort with a profoundly rich experience.

New foundations of architecture

To understand La Tendenza, one cannot overlook the immense influence that the Bauhaus exerted on post-war architectural education, including in Delft. This influence manifested itself after the Second World War in institutions such as The New Bauhaus in Chicago and the Hochschule für Gestaltung in Ulm. These schools placed the fulfilment of the design task at the centre, rather than personal expression. The manual skills that formed the basis of the Bauhaus, were complemented in Chicago, for example, by a programme that allowed designers to reflect on their work and the construction of the discipline of architecture.

According to Engel, this cannot be separated from the revision modernism underwent after the Second World War. The humanisation of the city and the regained capacity for monumental expression played a key role in this shift. The ensuing debate centred around two poles: on one side, the rise of abstract expressionism, and on the other, a desire to liberate architecture from an all-encompassing style and provide it with a new foundation.

Engel situates the emergence of La Tendenza within the context of the broader debate on design methodology that had been unfolding since the 1960s. Logical positivism plays a crucial role in this context – a real eye-opener, as Engel presents it. Engel makes a plausible case that the relationship between science, art and technology is central to this and identifies a remarkable similarity with the Vitruvian triad of *firmitas*, *venustas* and *utilitas*. When engaging with these three registers, persuasive force becomes the primary objective.

La Tendenza can be seen as the next experiment in this lineage. Like its predecessors, it regards rationalism as the foundation of architecture and its transmission. However, what distinguishes La Tendenza is its conception of design theory as an integral component of architectural theory.

Engagement with historical heritage

To fully understand La Tendenza, it is also important to recognise that classical architecture in

Italy formed an essential part of the revision of modern architecture. The engagement of CIAM was similarly approached: as something still valid today. This is in stark contrast to architectural developments in, for example, the United Kingdom. According to British architectural historian Reyner Banham, architects should not follow the classical tradition but futurism, for example. Only then, he argued, could they keep pace with technological progress.

Henk Engel traces this difference back to the unique constellation of Italian modern architecture during the interwar period. Unlike in Germany or the Soviet Union, modern architecture actually flourished under Mussolini's rule. This continued well into the 1930s, until the government's imperial ambitions began to dominate. The influential Italian architect Ernesto Rogers noted in 1960 that rationalism in architecture had indeed formed an opposition within, but not against, fascism.

This may help explain why modern architecture did not break with the past in Italy as radically as it did elsewhere. Architects associated with the Novecento movement, including the Milanese architect Giovanni Muzio, distanced themselves both from romantic eclecticism and from futurism. They believed that only from a renewed sense of tradition could a new architecture emerge. The Milan-based collective Gruppo 7 aligned with this idea, demanding 'an architecture required by our time'. Their aim was therefore not to create a new style but to establish 'a few fundamental types'. The relationship between architecture and urban planning plays a key role in this development. Henk Engel identifies the 1937 plan for the Aosta Valley by the Milanese architecture group BBPR as a precursor to La Tendenza. The parallel lies in the approach to historical heritage: not everything old must be declared a monument, the thinking goes. At this point, Engel makes a surprising comparison with Le Corbusier's 1925 Plan Voisin. Contrary to popular belief, this urban plan did not propose razing the entire centre of Paris. Historical monuments were largely spared, and that part of the city was intended to regain its former tranquillity. Similarly, in the Aosta Valley plan, Roman monuments were restored and housed in parks.

Handbooks and treatises

Viennese architect Adolf Loos was an enduring reference for Aldo Rossi. Engel explains this through the new light that Loos shed on the internal divisions within modernism. Loos opposed the tumult of historicising styles (eclecticism) in Vienna, as well as the creation of new myths relying on ornamentation. According to Loos, only the grave and the memorial belong to the realm of the

wikkeling. Henk Engel ziet het plan dat de Milanese architectengroep BBPR in 1937 maakte voor het Aostadal als voorloper voor La Tendenza. De overeenkomst zit in de omgang met het historisch erfgoed. Niet alles wat oud is hoeft tot monument te worden verklaard, zo is de gedachte. Op dit punt maakt Engel een verrassende vergelijking met het Plan Voisin van Le Corbusier uit 1925. In dit stedenbouwkundig plan wordt niet het gehele centrum van Parijs platgeslagen, maar worden historische monumenten grotendeels gespaard en krijgt dit deel van de stad zijn vroegere rust terug. Op vergelijkbare wijze zijn in het plan voor het Aostadal de Romeinse monumenten gerestaureerd en ondergebracht in parken.

Handboeken en traktaten

De Weense architect Adolf Loos is een blijvend oriëntatiepunt voor Aldo Rossi geweest. Engel verklaart dit vanuit het nieuwe licht dat Loos op de richtingenstrijd binnen het modernisme wierp. Loos keerde zich in Wenen tegen het tumult van de historiserende stijlen (eclecticisme), maar ook tegen het creëren van nieuwe mythen met behulp van ornament. Volgens Loos behoren alleen het grafmonument en het gedenkteken tot het domein van de kunsten, al het andere kun je daaruit verbannen. Wat architecten dienen te doen, is de juiste stemming produceren: een kamer gezellig maken, een huis bewoonbaar, een bankgebouw degelijk, een paleis van justitie imponerend, enzovoorts.

Loos is voor La Tendenza van belang omdat hij opnieuw de aandacht vestigt op de klassieke traditie. Nieuwe bouwopgaven vragen om nieuwe oplossingen, maar verder heeft het nieuwe geen enkele waarde, aldus Loos. Rossi's kompaan Giorgio Grassi benoemde deze relatie met de klassieke traditie treffend als een proces van formele vereenvoudiging. Dat proces is gericht op die architectonische elementen die het 'meest zeker en onveranderlijk' lijken, maar ook op 'die relaties tussen architectonische elementen die door permanente vormen lijken te worden gekenmerkt'.⁶ Dit inzicht leidde bij La Tendenza tot de bestudering van handboeken en traktaten, waarmee architectuur zich kan onderscheiden als zelfstandige discipline. Architecten zijn voor hun werk sterk afhankelijk van investeringen en van bouwers. Traktaten en handboeken bevestigen hun kennis en kunde en daarmee hun (relatieve) autonomie. Engel wijst erop dat deze vooral zijn gericht op potentiële bouwheren. Ambachtelijke ervaring alleen is onvoldoende, de architect moet een object ook kunnen toelichten en verklaren.

Tot slot maakt Engel aannemelijk dat het niet Jean-Nicolas-Louis Durand maar Étienne-Louis Boullée was die een stichtende rol heeft

gespeeld binnen het wetenschappelijk en didactische project van La Tendenza. In Boullées optiek roept architectuur stemmingen en gevoelens op door middel van de evocatieve werking van de natuur. Hij doelt hiermee bijvoorbeeld op het licht dat op gebouwen valt en de schaduwen die ze werpen, maar ook op het verval van gebouwen en het verweren van materialen. Als maatschappelijke functies teloorgaan, doet alleen de natuur zich opnieuw gelden. De architectuur van de stad wordt getekend door de geschiedenis, maar ook door de natuur.

Megastructuur versus architectonische object

Volgens de Franse architect Boullée is architectuur de kunst van het ontwerpen, die van het bouwen volgt daarop. Dit bood La Tendenza de mogelijkheid om het architectuuronderwijs in te richten op de manier waarop architectuur tot stand komt en op de hiermee verbonden techniek van compositie. Aan deze revolutiearchitect is bovendien het inzicht ontleend dat architectuur autobiografisch is. Tot slot wordt het onderscheid tussen conventioneel en geëxalteerd rationalisme overgenomen. Uiteindelijk levert dat een nieuw model voor het architectuuronderwijs op. Het bestaat niet uit een simulatie van het proces van totstandkoming van de gebouwde omgeving, maar steunt op een kritische uiteenzetting met het corpus van de architectuur.

De vraag rijst daarmee hoe architectuur als ontwerpende discipline zich onderscheidt van de nieuwe vormen van planning die in de jaren zestig opgang doen. Dat doet La Tendenza door architectonische projecten in ruimte en tijd te begrenzen en zich niet te verliezen in ongewisse toestanden in een ver verschiet. Voor een prijsvraag voor een zakencentrum in Turijn in 1962 stuurt Aldo Rossi samen met Gianugo Polesello en Luca Meda een architectonisch object op grootstedelijke schaal in. Met dit ontwerp willen zij de aandacht vestigen op de duurzame factoren in de groei van een stad.

Op basis van dit ontwerp analyseert Engel de verschillen met de megastructuren die de Japanse metabolisten in dezelfde tijd aan de wereld presenteren. Terwijl Kenzo Tange uitgaat van een onderscheid tussen elementen van lange (structuur) en korte levensduur (woningen) en Fumihiko Maki het idee van groepsvorm of stedelijk weefsel poneert, bestaan bij La Tendenza de duurzame structuren uit collectieve voorzieningen. Open planning en open vormen getuigen volgens de Tendenza-architecten van een nieuwe vorm van romantiek.

In deze optiek krijgt de ontwikkeling van de stad concreet gestalte in een opeenvolging van

kleinere en grotere projecten. Ieder project is een voldongen feit waartoe andere en daaropvolgende zich weer verhouden. Dit is echter geen homogeen proces, wat leidt tot de opzienbarende hypothese dat de stad bestaat uit delen met een eigen karakter. Ligging, topografie en stedelijke monumenten blijven als permanente factoren aanwezig. Op deze manier onderscheiden ze zich van de meer dynamische woongebieden.

Monumenten spelen een sleutelrol in de vorming van de stad, los van de oorspronkelijke intenties. Rossi's geliefde voorbeeld is het Palazzo della Ragione in Padua, waarin tegenwoordig op de begane grond winkels gevestigd zijn. Juist doordat ze de oorspronkelijke aanleiding voor hun constructie overleven, staan ze open voor veranderende functies en betekenissen en kunnen ze uitgroeien tot duurzame stedelijke feiten. Op deze wijze speelt tijd een belangrijke rol in de studie hiervan.

Op dit punt aangekomen onderzoekt Engel de overeenkomsten met het werk van de Duitse architect O.M. Ungers aan de TU Berlin vanaf 1963. Voor Ungers komt een project altijd voort uit de bestaande context, het doel is immers deze te veranderen door middel van een fysieke ingreep. Met behulp van een architectonische taal wil hij interventies en context met elkaar verenigen. Aangezien de stad bestaat uit heterogene delen (een inzicht dat hij deelt met La Tendenza), levert de morfologie van de stad de grondslag voor de architectuur. In Ungers optiek wordt een gebouw door zowel binnen- als buitenruimtes bepaald.

Analoge stad als reële mogelijkheid

Stadsanalyse levert de concrete basis voor de kritische uiteenzetting met de moderne beweging, die de kern van La Tendenza uitmaakte. Juist in confrontatie met het krachtenspel van de bestaande stad kan architectuur zowel haar kracht als haar beperkingen tonen. Op grond daarvan laat zich het te onderzoeken materiaal, het corpus van de architectuur duidelijk afbakenen. Aldo Rossi nam hiermee stelling in het toenmalige debat over de wetenschappelijke methoden die het ontwerpen communiceerbaar en begrijpelijk beoogden te maken.

Daarbij wordt ook de pathologische omgang met de historische stad geheld. Door een historische stad tot beschermd stadsgezicht te verklaren, wordt het leven er uitgeperst en resteert een museumstad, aldus Rossi. Een alternatief voor deze praktijk is de constructie van de analoge stad. Aanvankelijk werd hierbij teruggegrepen op het Plan Voisin van Le Corbusier, dat een overtuigend antwoord geeft op de vraag op welke manier je de moderne stad rond monumenten kunt bou-

arts; everything else should be excluded from it. What architects ought to do, he argued, is to produce the appropriate mood: to make a room cosy, a house liveable, a bank solid, a court imposing, and so on.

Loos is important to La Tendenza because he once again draws attention to the classical tradition. New building tasks require new solutions, but beyond that, the new holds no value, according to Loos. Rossi's colleague Giorgio Grassi aptly described this connection to the classical tradition as a process of formal simplification. That process focuses on those architectural elements that seem the 'most certain and unchanging', as well as 'those relationships between architectural elements that seem to be characterised by permanent forms'.⁶ This insight led La Tendenza to study handbooks and treatises that allow architecture to distinguish itself as an independent discipline. Architects rely heavily on investment and builders for their work. Treatises and handbooks confirm their knowledge and expertise, and thereby their autonomy, or at least relative autonomy. Engel points out that these are mainly aimed at potential building owners. Craft experience alone is insufficient; the architect must also be able to clarify and explain an object.

Finally, Engel makes a compelling case that it was not Jean-Nicolas-Louis Durand but rather Étienne-Louis Boullée who played a foundational role in La Tendenza's scientific and didactic project. In Boullée's view, architecture evokes moods and emotions through the evocative power of nature. He refers here to, for example, the way light falls on buildings and the shadows they cast, but also to the decay of buildings and the weathering of materials. When social functions are lost, only nature reasserts itself. The architecture of the city is shaped not only by history, but also by nature.

Megastructure versus architectural object
According to the French architect Boullée, architecture is the art of designing; building follows thereafter. This view offered La Tendenza the opportunity to shape architectural education around the process by which architecture comes into being, along with the associated technique of composition. Moreover, the insight that architecture is autobiographical is derived from this revolutionary architect. Finally, the distinction made between conventional and exalted rationalism was adopted. Altogether, this results in a new model for architectural education; not one based on simulating the production of the built environment, but one grounded in a critical engagement with the architectural corpus.

This gives rise to the question of how archi-

itecture, as a design discipline, distinguishes itself from the new forms of planning that gained momentum in the 1960s. La Tendenza addresses this by limiting architectural projects in space and time, avoiding speculative scenarios set in a distant future. For a competition to design a business centre in Turin in 1962, Aldo Rossi, in collaboration with Gianugo Polesello and Luca Meda, submitted an architectural object on a metropolitan scale. With this design, they aimed to draw attention to the enduring factors in a city's growth.

Engel analyses this project in contrast to the megastructures presented to the world by the Japanese Metabolists at the time. While Kenzo Tange assumes a distinction between long-term (structure) and short-term (housing) elements, and Fumihiko Maki posits the idea of group form or urban fabric, La Tendenza identified durable structures in the form of collective facilities. According to La Tendenza architects, open planning and open forms reflect a new form of romanticism.

In their view, urban development takes tangible shape in a succession of small and large projects. Each project is a fait accompli that relates to those that precede and follow it. However, this is not a homogeneous process, leading to the striking hypothesis that the city consists of distinct parts with their own character. Location, topography and urban monuments remain as permanent factors, distinguishing them from more dynamic residential areas.

Monuments play a key role in the formation of the city, independent of their original intent. Rossi's favourite example is the Palazzo della Ragione in Padua, which today houses shops on the ground floor. Precisely because such structures outlive their original function, they remain open to changing uses and meanings, allowing them to evolve into enduring urban facts. In this way, the passage of time plays an important role in their study.

On this point, Engel explores the parallels with the work of the German architect O.M. Ungers at the TU Berlin from 1963 onwards. For Ungers, a project always emerges from the existing context, its purpose being to transform it through a physical intervention. He sought to reconcile intervention and context through an architectural language. Since the city consists of heterogeneous parts (an insight he shares with La Tendenza), the morphology of the city provides the basis for architecture. In Ungers' view, a building is defined by both its interior and exterior spaces.

The analogue city as a real possibility
Urban analysis provides the concrete basis for a critical engagement with the modern movement, which was central to La Tendenza. It is in this very

confrontation with the play of forces of the existing city that architecture can show both its strength and its limitations. On this basis, the material to be studied, the architectural corpus, can be clearly delineated. Aldo Rossi thus took a stand in the then ongoing debate on scientific methods that sought to make design communicable and understandable.

He also criticised the pathological approach to the historic city. According to Rossi, declaring a historic city a conservation area squeezes the life out of it, leaving behind a museum city. As an alternative, he proposed the construction of the analogue city. Initially, this referred back to Le Corbusier's Plan Voisin, which offered a compelling answer to how the modern city could be built around monuments. Later, the analogue city was mainly illustrated using a capriccio by Giovanni Antonio Canaletto: an analogue Venice composed of elements relating to both the city and its architecture. Le Corbusier gradually faded into the background.

In this perspective, architecture finds its origin not in the primitive hut, as Marc-Antoine Laugier had once suggested, but in the first traces of urban settlement. It is precisely in the way architecture formulates principles through this development, and transmits them according to certain rules, that its autonomy resides. During the Enlightenment, the variety of functions within Roman architecture was recognised as the foundation of civil architecture. This led to the conception of the city in terms of delimited parts: self-contained architectural elements that are the outcome of the analytical method in architecture.

According to Engel, the concept of the analogue city forms the hinge between urban analysis and its elaboration in architectural design. Rossi himself explained this concept as follows: 'The use of a series of elements whose coherence derives from the urban and territorial context, as the basis for the new city.' Engel emphasises that the analogue city is not a separate vision like an ideal city or city model. Instead, it develops general rules that allow specific, concrete problems to be addressed. Unlike ideal cities or models, the analogue city represents a real possibility within an actual city and conveys a political statement, an architectural tendency underpinned by rational arguments. This is the conception that La Tendenza placed at the heart of architectural research and education.

Science of the city
Engel's study demonstrates how the concept of the analogue city plays a role in the transition from analysis to design. This concept proves to be highly applicable in concrete situations, and Engel

wen. Later wordt deze analoge stad vooral geïllustreerd met behulp van een capriccio van Giovanni Antonio Canaletto: een analoog Venetië dat is samengesteld uit elementen die verband houden met zowel de stad als de architectuur daarvan. Le Corbusier verdwijnt langzaam naar de achtergrond.

Architectuur vindt binnen deze opvatting haar oorsprong niet in de oerhut, zoals Marc-Antoine Laugier had verkondigd. Ze is ontstaan in en is één met de eerste sporen van steden. Precies in de manier waarop de architectuur in deze ontwikkeling principes formuleert en deze volgens bepaalde regels overdraagt, ligt haar autonomie besloten. Ten tijde van de Verlichting werd de verscheidenheid van doeleinden in de Romeinse architectuur opgemerkt en erkend als grondslag voor de opbouw van de civiele architectuur. Dit leidde tot de opvatting van de stad in termen van afgebakende delen, op zichzelf staande architectonische elementen die de uitkomst vormen van de analytische methode in de architectuur.

Het begrip analoge stad vormt volgens Engel het scharnier tussen het stadsanalytische werk en de uitwerking daarvan in een architectonisch ontwerp. Rossi zelf lichtte dit begrip als volgt toe: 'Het gebruik van een serie elementen die hun samenhang ontleen aan de stedelijke en territoriale context, als grondslag voor de nieuwe stad.' Engel wijst er met nadruk op dat de analoge stad geen separate voorstelling is, zoals een ideaalstad of stadsmodel. Het ontwikkelt algemene regels die de oplossing van bepaalde concrete opgaven mogelijk maken. Anders dan ideaalsteden of stadsmodellen toont een analoge stad een reële mogelijkheid in een concrete stad en vertegenwoordigt ze een politiek statement, een tendens waarvoor redelijke argumenten worden aangevoerd. Het is deze opvatting die La Tendenza tot inzet maakte van architectonisch onderzoek en onderwijs.

Wetenschap van de stad

De studie van Engel laat zien op welke manier het concept van de analoge stad een rol zal spelen bij de stap van analyse naar ontwerp. Dit concept laat zich goed toepassen in concrete situaties. De waarde hiervan wordt door Engel overtuigend aangetoond. In de Italiaanse discussie was het echter al snel op de achtergrond geraakt. Volgens Massimo Scolari had het slechts geleid tot formele nabootsing. Dat is op zichzelf niet verwerpelijk, schreef hij in 1985, maar in dit geval wel: het was geen bewuste didactische keuze, maar het effect van een persoonlijke poëtica. 'Wat werd aangeboden, was geen nieuwe ontwerp methode, maar de uitkomst van een gecompliceerde autobiografie ter navolging.'⁷

Engel plaatst La Tendenza in een ruimere context, namelijk de revisie van de moderne architectuur na de Tweede wereldoorlog. Hij laat daarmee zien wat de inzet ervan was, voordat alles wegdreef door en oploste in de autobiografische wending van Rossi. Rossi opereerde als een moderne architect toen hij *L'architettura della città* schreef en aan La Tendenza werkte. Hij sprong niet op het vlot van het postmodernisme en onderkende dat het modernisme niet had gebroken met de geschiedenis. Engels stelling dat voor de analoge stad het Plan Voisin van Le Corbusier een belangrijke referentie was, is een eye-opener. Dat deze referentie later is uitgewist, is een in dit verband niet onbelangrijk detail.

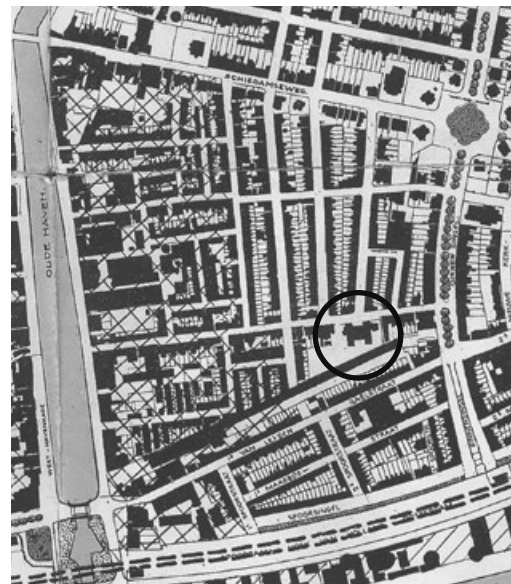
Hoe je het ook wendt of keert, de introductie die Aldo Rossi in 1967 schreef op het werk van de Franse-Revolutie-architect Étienne-Louis Boullée, lijkt daarin een grote rol te spelen.⁸ Op het eerste gezicht lijkt dit essay aan te sluiten op wat hij jaren eerder over Adolf Loos had geschreven, maar er is een gevoelig verschil. Waar Loos het had over de werking (*Wirkung*) van ruimtes,⁹ stevent Boullée af op de gewaarwordingen (*sentiments*) die worden opgewekt met behulp van beelden. Terwijl voor Boullées architectuur gericht is op het maken van objecten, stuurt architectuur volgens Loos op indirecte wijze het menselijk gedrag. Het doel is niet het object maar het effect ervan, te weten: vrolijkheid in een café, huiselijkheid in een woning, enzovoort. Dus geen beelden maar ervaringen die je opdoet in ruimtes. Er is dus alle aanleiding terug te keren naar het vroege werk van Rossi en La Tendenza. Henk Engel waagt zich niet aan de vraag of en hoe het project van La Tendenza kan of moet worden doorgezet. Maar als het antwoord bevestigend is, dan zou dat wellicht kunnen als een wetenschap van de stad, van de plek in de stad, zonder dat architectuur zich nog hoeft te bekommeren om symbolen, stijlen of betekenissen. Ze zal zich dan richten op plekken, steden en ruimtes en op de verbindingen tussen actie en ruimtes. Op een concrete plek immers komt een stad tot leven, kan ze door haar aanwezigheid ruimte bieden aan de geschiedenissen van de bewoners en zal ze door haar traagheid en inertie als geen ander reageren op maatschappelijke gebeurtenissen.

Ontwerpmethode

Een andere vraag betreft de ontwerp methode die La Tendenza uit deze architectuurtheorie ontwikkelde. Een mogelijk antwoord hierop is te vinden in het architectonische werk van De Nijl architecten, waarvan Henk Engel medeoprichter is. Het woongebouw Oosterstraat Vlaardingen, het laatste ontwerp dat hij als partner in het bureau heeft gerealiseerd, is een markant voorbeeld

001

003

001

De Nijl Architecten, woongebouw Oosterstraat Vlaardingen, 2002-2010: 43 woningen, 140 m2 bedrijfsruimte en 43 gebouwde parkeergarage. Aanzicht straatzijde. (Foto: Jannes Linders)

002

De Nijl Architecten, woongebouw Oosterstraat Vlaardingen. Aanzicht hofzijde, 2010. (Foto: Jannes Linders)

003

Fragment uit kaart Vlaardingen, 1950

004

De Nijl Architecten, woongebouw Oosterstraat Vlaardingen. Locatie, 2010

002

004

001

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen, 2002-2010: 43 dwellings, 140 m² commercial space and 43 built parking lots. View from the street. (Photo: Jannes Linders)

002

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen. View of the courtyard. (Photo: Jannes Linders)

003

Fragment of map Vlaardingen, 1950

004

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen. Location, 2010

convincingly shows its value. However, in the Italian debate, the idea quickly receded into the background. According to Massimo Scolari, it had led merely to formal imitation. That in itself is not necessarily objectionable, he wrote in 1985, but in this case it was: it was not a deliberate didactic choice, but rather the result of a personal poetics. 'What was offered was not a new design method, but the outcome of a complex autobiography to be emulated.'⁷

Engel places La Tendenza in a broader context, namely the overhaul of modern architecture after the Second World War. In doing so, he reveals the movement's original intent, before everything was swept away and dissolved into the autobiographical turn taken by Rossi. Rossi acted as a modern architect when he wrote *L'architettura della città* and when he was actively involved with La Tendenza. He did not leap onto the raft of post-modernism and recognised that modernism had not broken with history. Engel's assertion that Le Corbusier's Plan Voisin served as an important reference point for the analogue city is a striking insight. The fact that this reference was later erased is a significant detail in this context.

Whichever way one looks at it, the introduction Aldo Rossi wrote in 1967 to the work of the French Revolutionary architect Étienne-Louis Boullée seems to have played a major role in this shift.⁸ At first glance, this essay appears to align with what Rossi had written years earlier about Adolf Loos, but there is a subtle yet crucial difference. Where Loos talked about the effect (Wirkung) of spaces,⁹ Boullée veered towards the sensations (sentiments) induced by images. Whereas, for Boullée, architecture was concerned with the creation of objects, Loos saw architecture as a medium that indirectly shaped human behaviour. The goal was not the object itself, but its effect: cheerfulness in a café, a sense of homeliness in a dwelling, and so on. Not images, but experiences – sensory encounters within spaces.

There is every reason, then, to return to the early work of Rossi and La Tendenza. Henk Engel does not venture to answer whether or how the Tendenza project might or should be continued. But if the answer is affirmative, it might take shape as a science of the city, of the place within the city, without requiring architecture to concern itself any longer with symbols, styles or meanings. Architecture would instead focus on places, cities and spaces, and on the connections between action and space. After all, a city comes to life at a specific place; it is there, through its very presence, that it can give space to the histories of its inhabitants. And through its inertia and slowness, it is uniquely positioned to respond to social developments.

Design method

Another question concerns the design method La Tendenza developed from this architectural theory. One possible answer can be found in the architectural work of De Nijl Architecten, of which Henk Engel was a co-founder. The residential building on Oosterstraat in Vlaardingen, the final project realised with Engel as a partner in the practice, is a striking example. The project stands on the site of an earlier listed school building that was an important landmark in the neighbourhood. It has been replaced by a residential complex composed of two L-shaped blocks, separated by a narrow, tall alley. The alley, marked by a subtle bend, continues the line of an adjacent street and leads to a park located behind the building. This space, accentuated by a low concrete wall, connects the new building to the historic urban fabric of the surrounding neighbourhood.

A defining feature is the way the blocks divide and frame the available open space. An alley in this context is just as significant as a street, courtyard or backyard. The western block has three storeys and follows the existing building line, while the eastern block, set back from the frontage, is two storeys taller. A simple concrete portal marks the entrance to the housing complex, set against the forecourt created by this spatial arrangement. From this point, the blocks are accessed via galleries and bridges.

To the rear, the two wings form a courtyard that opens out onto the small adjoining neighbourhood park. The facades here consist of a framework of precast concrete mullions and drip ledges, incorporating loggias and walkways. The eastern wing sits like a pavilion in the park, while the western wing forms a boundary for the adjacent backyard, which serves as a car park. This asymmetrical layout, the emphasis on structural elements such as the portal and wall, and the contrast between red brick facing the street and precast concrete façades facing the courtyard give the architecture of this project a distinctive strength.

In this housing project, it is neither the rhetoric of Boullée nor the common sense of Durand that serves as the principal theme, but the architecture of the city itself. What matters are the relationships the residential buildings establish with the street and forecourt, as well as with the courtyard and park. To make architecture is to construct. It is capable of forming the architectural facts from which the city is made. In this regard, the early projects of Aldo Rossi and Giorgio Grassi are especially relevant, and Henk Engel clearly makes a link with their early work in this project. It demonstrates that this remains a viable path, particularly within the realm of the everyday living environment and residential architecture.

daarvan. Het project staat op de plek waar eerder een monumentaal schoolgebouw stond dat een belangrijk oriëntatiepunt in de wijk vormde. Daarvoor in de plaats is een woongebouw gekomen dat uit twee haakvormige blokken bestaat, met daartussen een smalle en hoge steeg. Deze steeg ligt met een subtiele knik in het verlengde van een straat en komt uit op een achter het gebouw gelegen park. Deze ruimte, geaccentueerd door een lage betonnen muur, verknoopt het gebouw met de oude stadswijk waar het ingeplant is.

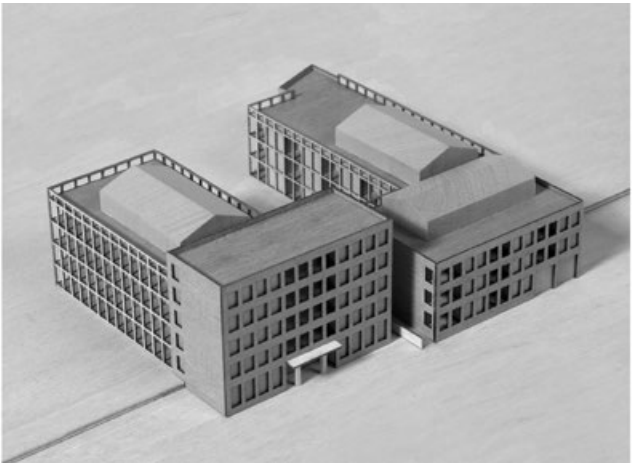
Kenmerkend is de wijze waarop de blokken de beschikbare onbebouwde ruimte verdelen en omlijsten. Een steeg is in dit verband net zo belangrijk als een straat, hof, of binnenterrein. Terwijl het westelijke blok drie lagen beslaat en zich conformeert aan de rooilijn, is het oostelijke blok teruggelegd van de rooilijn en twee verdiepingen hoger gemaakt. Aan het zo gecreëerde voorplein is een eenvoudig betonnen portaal geplaatst dat de toegang vormt tot het wooncomplex. Vanaf dit punt worden de blokken ontsloten met behulp van galerijen en bruggen.

Aan de achterzijde vormen de blokken een cour die zich opent naar het kleine aangrenzende buurtpark. Hier zijn de gevels opgebouwd met een raamwerk van prefab betonnen penanten en waterlijsten waarin loggia's en galerijen zijn geplaatst. Terwijl de oostvleugel als een paviljoen in het park staat, begrenst de westvleugel het naastgelegen binnenterrein dat in gebruik is voor parkeren. Deze asymmetrische opzet, de nadruk op constructieve elementen zoals portaal en muur, alsmede het verschil tussen het rode baksteenmetselwerk aan de straatkant en de prefab betongevels aan de hofzijde geven de architectuur van dit project een bijzondere kracht.

In dit woningbouwproject is niet de retoriek van Boullée of de common sense van Durand het belangrijkste thema, maar de architectuur van de stad. Wat telt zijn de relaties die de woongebouwen aangaan met de straat en het voorplein, alsmede met de binnenhof en het park. Architectuur maken is construeren. Ze is in staat de architectonische feiten te vormen waarmee de stad is gemaakt. De vroege projecten van Aldo Rossi en Giorgio Grassi zijn in dit opzicht interessant en Henk Engel knoopt in dit project duidelijk bij dit vroege werk aan. Het laat zien dat dit een goed te bewandelen weg is, met name in de sfeer van de alledaagse leef- en woonomgeving.

005

006

005
De Nijl Architecten, woon-
gebouw Oosterstraat Vlaar-
dingen. Begane grond

006
De Nijl Architecten, woon-
gebouw Oosterstraat Vlaar-
dingen. Maquette 1:500

007
De Nijl Architecten, woon-
gebouw Oosterstraat Vlaar-
dingen. Doorsnede en aan-
zichten

1
'Aldo Rossi 1990 Laureate
Ceremony Acceptance
Speech', The Hyatt Founda-
tion/The Pritzker Architec-
ture Prize.

2
Nederlandse vertaling:
De architectuur van de stad,
Nijmegen 2002.

3
Margit van Schaik, 'Verloren
in vertaling: tussen ambacht
en ambitie', Archined, 9
december 2024 (geraad-
pleegd 11 februari 2025).

4
'L'architettura presuppone
la città', Aldo Rossi in:
L'architettura della città,
Padua 1966, p. 151.

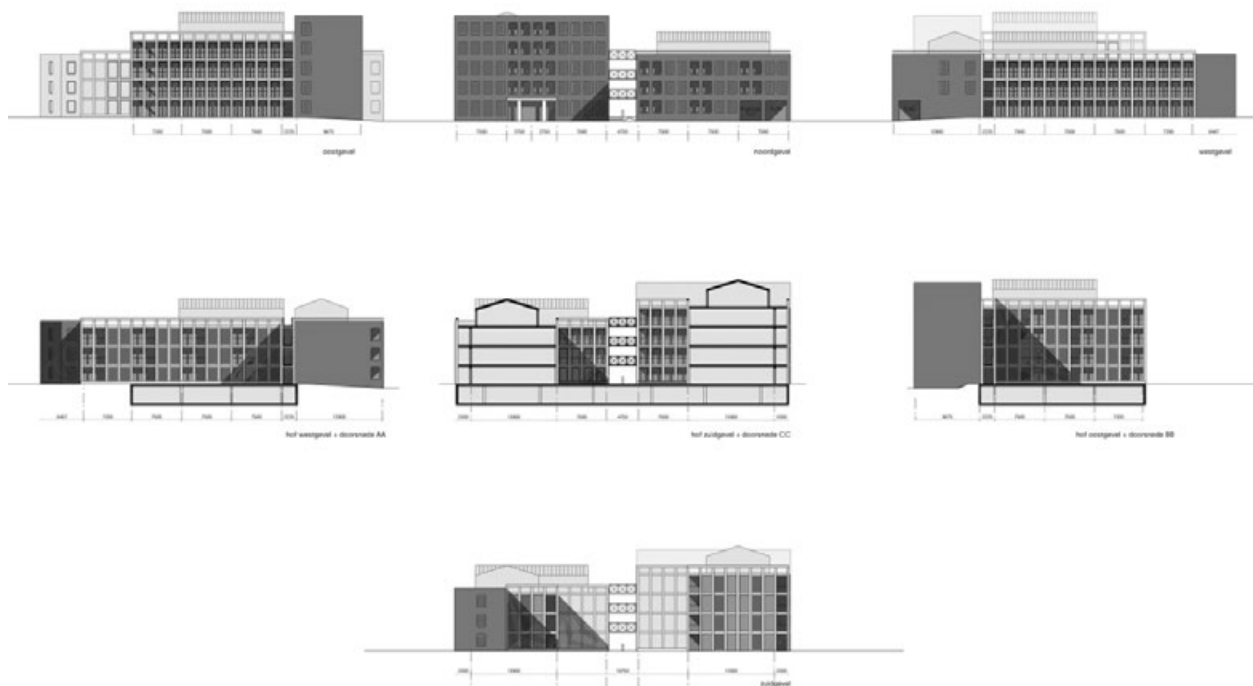
5
Zie Guido Canella e.a.,
*Teoria della progettazione
architettonica*, Bari 1968.

6
Giorgio Grassi, *La costruzi-
one logica dell'architettura*,
Padua 1967 (Nederlandse
vertaling: *De logische con-
structie van de architectuur*,
Nijmegen 1997).

7
Massimo Scolari, 'Impegno
tipologica/The Typological
Commitment', *Casabella*
509-510 (1985) (thema-
nummer Typologie),
p. 42-45.

8
Aldo Rossi, 'Introduzione a
Boullée', in: Étienne-Louis
Boullée. *Architettura. Saggio
sull'arte*, vertaling Aldo
Rossi, Padua 1967.

9
Adolf Loos, 'Das Prinzip der
Bekleidung', in: *Ins Leere
gesprochen. 1897-1900*,
red. Adolf Opel, Wenen
1981 (1921), p. 139-145,
p. 140.

005

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen. Ground floor

006

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen. Model 1:500

007

De Nijl Architects, residential building Oosterstraat Vlaardingen. Cross-section and facades

1

'Aldo Rossi 1990 Laureate Ceremony Acceptance Speech', The Hyatt Foundation/The Pritzker Architecture Prize.

2

English translation by Diane Ghirardo and Joan Ockman: *The Architecture of the City* (1982).

3

Margit van Schaik, 'Lost in Translation: Between Craft and Ambition' (*Verloren in vertaling: tussen ambacht en ambitie*) Archined, 09 December 2024 (consulted 11 February 2025).

4

'L'architettura presuppone la città', Aldo Rossi in: *L'architettura della città*, Padua 1966, p. 151.

5

See Guido Canella et al., *Teoria della progettazione architettonica*, Bari 1968.

6

Giorgio Grassi, *La costruzione logica dell'architettura*, Padua 1967 (Dutch translation (no translation in English): *De logische constructie van de architectuur*, Nijmegen 1997).

7

Massimo Scolari, *Impegno tipologica / The Typological Commitment*, *Casabella* 509–510 (1985), special issue on Typology, pp. 42–45.

8

Aldo Rossi, 'Introduzione a Boullée', in: Étienne-Louis Boullée. *Architettura. Saggio sull'arte*, translation Aldo Rossi, Padua 1967.

9

Adolf Loos, 'Das Prinzip der Bekleidung', in: *Ins Leere gesprochen. 1897–1900*, ed. Adolf Opel, Vienna 1981 (1921), pp. 139–145, p. 140.

007